



Toplum Bilimleri Dergisi

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

Cilt: 5 Sayı: 10

Temmuz - Aralık 2011

Ramazan UÇAR

Abdullah Cevdet'in Batı Medeniyeti ve Babillikleşme Anlayışı

Ali ÇETİN

Aristoteles'te ve İslam Mantıkçılarında Diyalektiğin Kullanımları

Recep ARDOĞAN

Kelamî Açıdan Gayri-Müslimlerle Dostluk
-Kur'an'da Nehye Konu Olan Dostluğun Psiko-Sosyal Sakıncaları-

Sinan YILMAZ

Türk Toplumunda Tuvalet Kültürü: Karabük Örneği

Aydın SELMAN & Ramazan UÇAR

Dini Tercihleri Anlama ve Açıklanmaya Farklı Bir Yaklaşım:
Rasyonel Seçim Teorisi

Necmeddin ŞEKER

Sözlü İletimde Nebvî Metot Hz. Muhammed'in (as)
Konuşma Üslubu ve Adabı

Abdülkadir KIYAK

Eski Türk Kültüründe Taş-Kaya Kültürünün Elazığ'daki Yansımaları

Ali ÇETİN

Beş Sanat ve Öncüleri

Kamil SARITAŞ

Tabakat Eserlerinde İskender Afrodisi (Alexander of Aphrodisias)

Halil AYDINALP

Bir İrsan Nasıl İntihar Bombacısı Olur: İntihar Eylemlerinin Dinamikleri
Üzerine Bir Model Denemesi



Recep ARDOĞAN (*)

KELAMÎ AÇIDAN GAYR-İ MÜSLİMLERLE DOSTLUK

-Kur'an'da Nehye Konu Olan Dostluğun
Psiko-Sosyal Sakıncaları-

abstract

Point of View of Kalam Friendship with non-Muslims. During the period of Quran's first appearance, many tribes and communities were hostile to Muslims. Quran expressed their attitude towards Muslims and emphasized the negative consequences of being friend and confidant with them. Quran prohibited Muslims from being friend with pagans and the other groups cooperated with them who tyrannized over Muslim believers, relocated Muslims and battled against Muslims after Hegira. This prohibition also included Jewish groups and hypocrites who tried to turn the Muslims' right way and to discord among Muslims and had secret plans against Muslims. Because under the existing conditions of the period being friend and confidant with them was to contribute to the discord. Therefore, it is possible to argue that such prohibitions in the Quran do not refer to actual states of dialog and friendship as humanistic facts, but to secret relationships involving social and political threats.

keywords: Friend, confidant, enimity, discord, non-muslim.

Giriş

Günümüz kent ve toplumlarında farklı kültür ve gelenekten gelen, değişik dinlere benimseyen, hatta inandığı dinle ilgili kendine özgü anlayış ve yorumlara sahip insanlar birarada yaşamaktadır. Günümüz koşulları, farklı inanç, dünya görüşü ve yaşam tarzlarına sahip insanların birbirine komşu, iş arkadaşı vb. olmalarını, dahası belli sosyal veya siyasi amaçlarla bir araya gelmelerini ve amaca ulaşmak için birbirlerine destek vermelerini getirmiştir. Artık bireysel hakların çoğunlukla topluluk içinde etkili biçimde kullanılması ve kullanılabilmesi de dikkat çekici diğer bir gelişmedir. Bunun önemli örneklerinden biri, siyasi hakların partiler ve sivil toplum kuruluşları içinde veya bunlar kanalıyla kullanılmasıdır. Diğer bir örnek de düşünce özgürlüğünün etkili kullanımının kitle iletişim araçlarıyla, bir medya grubu içinde gerçekleşmesidir. Aynı TV kanalı, gazete ve dergide farklı inanç, kültür ve değer yargılarına sahip bireyler, bir arada çalışmakta ve çoğu kez heterojen bir kitleye seslenmektedirler.

Elbette bu olgunun önemli bir sebebi, dinî hoşgörü ve özgürlüğün, demokrasinin, fikir özgürlüğü başta olmak üzere insan haklarına saygının toplumsal kabulüdür. Aynı şekilde yüzyıllardır müslümanların hâkim olduğu ülkelerde gayr-i müslim toplulukların varlığını sürdürmesi de müslümanların engin bir hoşgörüye sahip olmaları ve onlarla diyalojik bir ilişki kurmalarının sonucudur.

İslam'a göre, insanlardaki muhabbet, Rahman'ın "çok sevilen" ve "çok seven" anlamına gelen *el-Vedud* isminin tecellisidir.¹ Bu açıdan bakınca, bütün kâinatın mayası sevgidir. Bütün mevcudatın harekâtı muhabbetledir. Bütün mevcudattaki çekim kanunları muhabbettendir.² Bu nedenle, insanın olgunlaşması ve ilahî güzelliklere ulaşması için bir vasıta olan sevgi, İslam'ın nazarında önemli bir haslet ve değerdir.

Ayrıca İslâm, dinî hoşgörü ve din hürriyetini dinî öğretinin bir gereği olarak ortaya koyan ilk ve tek dindir. Çünkü Kur'an'a göre '*zorlamayla bağdaşmazlık*' iman olgusunun karakteristik bir özelliğidir.³ Ayrıca, insanların inanç konusunda hür olmaları Allah tarafından takdir edilmiştir.⁴ İslam'da '*usûl-i selâse*' denen üç temel inançtan biri olan ahiret inancı ve imtihan öğretisi de insanın inanç ve amallerinde hür olması, bunlardan öteki âlemde sorumlu tutulması anlamına gelmektedir. İslam'da insanın amellerine ilişkin hükümler de ancak öteki insanlara verdiği zarar bakımından dünyada yaptırıma konu olabilir. Başka bir ifadeyle, İslâm'a göre, asl'olan cezanın ahirete kalmasıdır. Çünkü dünyada verilmesi, insanın dünyada denenmek için yaratıldığı manasına aykırıdır.⁵ Dolayısıyla, İslam'ın nazarında, ilahî iradenin tekvin ve takdiri; hem imanın tabiatı hem insanın tabiatı din hürriyetini tanımayı ve güvence altına almayı gerektirmektedir. Bununla birlikte, Kur'an'da gayr-i müslimleri dost ve sırdaş edinmeyi yasaklayan ayetlerin varlığı, insan hakları, demokrasi kültürü, çoğulculuk, dinî hoşgörü gibi kavramlarla gündeme gelmekte; İslam'ın dinî hürriyet ve hoşgörüye yaklaşımıyla ilgili yanlış değerlendirmelere neden olmaktadır. Dahası, sevgi, barış, diyalog ve çoğulculuğa zıt bir söylemin İslam'da öne çıktığı ileri sürülmek-

tedir. Örneğin, İncil'de "Kılıcını yerine koy, çünkü kılıç tutanların hepsi kılıçla helak olacaktırlar."⁶ denirken Kur'an'da gayr-i müslimlerle savaşın emredildiği söylenmektedir. Hz. İsa'nın "...düşmanlarınızı sevin..."⁷ sözü ile Kur'an'da gayr-i müslimleri dost edinmeyi yasaklayan ayetler karşılaştırılarak dezenformasyon yapılmaktadır.⁸ Bu nedenle, ilgili ayetlerin doğru anlaşılması, mezkûr şüphe ve kafa karışıklığının giderilmesi, kayıtsız kalınmayacak bir konudur.

Belirtelim ki, ayetlerin doğru biçimde anlaşılmasında nüzul sebeplerine bakmak önemli bir şarttır. Çünkü ayetler, mevcut bir meseleye çözüm getirir; dolayısıyla meselenin çeşitli yönlerinin ve ayetlerin ona nasıl bir çözüm getirdiğinin bilinmesi, ayetlerle anlatılmak istenene bizi ulaştırabilir. Bu nedenle, ilgili ayetler nüzul sebepleri ve bazı âlimlere ait yorumlar ışığında incelenecek; verilen mesajların tespit ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Gayr-i Müslimlerin Olumsuz Tutumları

Gayr-i müslimleri dost edinmek, bazı hâllerde siyasi açıdan sakıncalı ve tehlikeli olabilir. Bu sakıncaların başında onların bazı olumsuz ve art niyetli tutumları gelir.

İslam Peygamberi'nin (s.a.v.), müslümanlara yönelik düşmanca faaliyet ve gizli ittifaklara dair istihbarat amaçlı çok sayıda seriyeye göndermesi, o dönemde barış ortamını muhafaza etmenin ne derece güç olduğu hakkında fikir verecektir. Bi'r-i Maüne olayında, Amir b. Tufeyl'in kendi kabilesinin reisi Ebu Beraa'nın müslümanlara verdiği emanı (dokunulmazlık güvencesi) o zamanki geleneklere aykırı olarak çiğneyip İslam tebliğcilerini ani bir baskınla kılıçtan geçirmesi de mevcut ortamı ve bedevîlerin güvenilmez karakterini ifşa etmektedir.⁹ Böylesi insanları dost ve sırdaş edinmek, elbette pek çok sakınca içermektedir. Kur'an'da, gayr-i müslimlerin olumsuz tutumlarından kaynaklanan bu sakıncalara karşı uyarılar vardır. Bunları, Müslümanlara karşı düşmanlık, Müslümanları saptırmaya ve onlar arasında karışıklık çıkarmaya çalışmak şeklinde üç başlık altında toplayabiliriz.

1.1. Müslümanlara Karşı Düşmanlık

Müslümanlara karşı şiddet uygulayan, onları yurtlarından süren ve daima onlara karşı içlerinde bir kin besleyen müşriklerle dost olmak siyasi açıdan sakıncalı ve tehlikelidir:

"Allah sizi, ancak sizinle din hakkında savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkararak ve çıkarılmanız için yardım eden kimselere dost olmaktan men eder..."¹⁰

Bu ayette müslümanların dost edinmekten kaçınacağı kimseler, inançlarından dolayı müminlere zulmederek hicret etmekten başka seçenek bırakmayan, hicret sonrasında da müslümanlara karşı savaşan putperestler ve onlarla birlikte hareket edenlerdir. Diğer bir ayette de müslümanlar, kendi dışındakileri dost edinmemeleri için uyarılırken bunun nedeni, Müslümanlardan olmayanla-

rın içlerinde taşıdığı düşmanlık ve kin; müslümanların sıkıntıya düşmesini arzu etmeleri ve bu yönde türlü fenalıklara başvurmaları olarak açıklanır.¹¹ Tarihî kayıtlara bakıldığında, Müslümanlarla antlaşmalı yahudi ve münafık grupların da muharip tarafla birlikte hareket ettikleri; savaş anında müslümanları yalnız bıraktıkları hatta arkadan vurdukları görülür. Örneğin, Medine Sözleşmesi ile yahudiler, müslümanlarla birlikte bir toplum oluşturdukları ve Medine'yi saldırılara karşı birlikte savunacakları sözünü vermiş olmalarına¹² rağmen vâiloğulları ve nadîroğulları yahudilerinden bir grup Mekkeli müşriklere gelip, onları İslam Peygamberine karşı savaşa çağırmışlar ve “Ona karşı sizinle birlikte olacağız, ta ki onu yok edene kadar (ne’sta’silehu)” demişlerdir. Diğer bir rivayete göre Ka’b b. Eşref, yetmiş süvariyle Kureyş’e Hz. Muhammed’e karşı savaş için anlaşmak üzere geldiklerinde Mekkeliler, “Siz kitap ehlisiniz, Muhammed’in de kitabı var ve biz bunun sizin bir tuzağınız olmasından kuşkuluyoruz. Sizinle harbe çıkmamızı istiyorsan şu iki puta secde et!” demişlerdir. Ka’b, bu isteği yerine getirmiş, ardından putperest Mekkelilerle Hz. Muhammed’e karşı savaşmak üzere antlaşma yapmıştır.¹³ Müşrikler de “Ey Yahudi topluluğu! Siz ilk kitap ehlisiniz, bizim ve Muhammed’in ihtilaf eder olduğumuz konudaki bilginin de ehlisiniz. Bizim dinimiz mi yoksa Muhammed’in dini mi daha hayırlıdır?” diye sormuşlar ve Yahudiler buna “Sizin dininiz onun dininden daha iyi ve hakka daha yakın...” cevabını vermişlerdir. Nisâ 51-55. ayetler bu olay hakkındadır. Yahudilerin yukarıdaki cevabı üzerine Mekkeli müşrikler sevinmişler ve müslümanlara karşı savaşmak için gayrete gelip ordu hazırlamışlar. Söz konusu yahudi heyeti daha sonra Gatafan kabilesine gidip Rasulüllah’a karşı onlarla birlikte olacaklarını söyleyerek onları savaşa çağırmışlar ve Kureyşin de kendilerini desteklediğini bildirmişlerdir.¹⁴

Dolayısıyla, gayr-i müslimleri dost edinmenin yasaklanmasında, inanç farklılığı dışında, özel nedenler söz konusudur. Çünkü müslüman, en başta, dinini tanıtmak ve tebliğ için başka dinlere inanan kimselerle diyalog ve insanî ilişkiler kurmak zorundadır. Yoksa, evrensel bir dinin, inananlara, ilahî mesajı iletmele-ri gereken birey ve topluluklarla insanî ilişkileri kesmeyi emretmesi bir çelişki olacaktır.

1.2. Müslümanları Dinden Döndürme Çabası

Kur’an’ın vahyedildiği ortamda, Yahudilerin Müslümanlarla ilişkilerini, onları dinlerinden döndürme amacı yönünde kullandıkları görülür:

“Kitap ehlinde bir grup sizi saptırmak istediler, hâlbuki sırf kendilerini saptırıyorlar da farkına varmıyorlar.”¹⁵

“Ey kitap ehli! Niçin hakkı batıla karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz? Kitap ehlinde bir grup: ‘Müminlere indirilene günün başlangıcında inanın, sonunda da inkâr edin, belki onlar da dönerler.’ dedi...”¹⁶

Bugün de bazı gayr-i müslim toplulukların bu tür güven ilişkilerini zedeleyici, Müslümanların onlar hakkındaki iyi niyetlerini yargılamalarına neden olan

yöntem ve faaliyetlerden ne derece uzak olduğu sorulmalıdır? Hristiyan misyonerler şarkiyat faaliyetleri ile İslam'ı ve müslüman dünyayı asırlardan beri araştırmakta ve raporlar hazırlamaktadır. Diğer yandan genel anlamda hâlâ İslam ve Müslümanlar hakkında oluşturulmuş olumsuz bir imaj söz konusudur. Bu çelişki, oryantalizmin karanlık yüzünü, medyanın dezenformasyonunu göstermez mi? Aslında misyonerlik faaliyetleri de çoğu zaman inanç aşılama yönelik tebliğ veya bunun için başvurulan etiğe aykırı yöntem ve faaliyetlerinden ibaret değildir, o aynı zamanda hristiyan ülkelerin izlediği siyasetin ve gizli emellerin hizmetindedir. Hristiyanlaştırma da aslında Batı ülkelerinin siyasetlerini destekleyen kamuoyu oluşturma hizmetini sağlamaktadır.¹⁷ Oysa gerek dostlukta gerekse diyalogda açıklık ve güven vermek önemlidir.

1.3. Müslümanlar Arasında Karışıklık Çıkartmak

Kur'an'ın nüzul sürecinde, müslüman olmayanların, özellikle münafıkların müslümanlara karşı kabile asabiyetini harekete geçirmeye ve müslümanları birbirine düşürmeye çalıştıkları bilinmektedir. Münafikûn suresinin iniş sebebi, bu tutumun önemli bir örneğidir.

Benî Mustalık savaşı dönüştü mola esnasında iki kişi su başında sıra kavgası etmiş, onlardan biri ensarı diğeri muhacirleri kavgaya çağırmıştır. Münafıkların başı Abdullah b. Übveyy ise "...Besle kargayı, oysun gözünü!.. Medine'ye dönersek, mutlaka üstün olan zelil olanı oradan çıkartacak." demiştir. Ardından kavmine dönüp konuşmasını şöyle sürdürmüştür: "Kendinize yaptığınız, işte bu! Memleketinizi onlara helal kıldınız, mallarınızı onlarla paylaştınız. Andolsun eğer onlara el uzatmayı bırakırsanız başka bir yere giderler." Zeyd b. Erkam da bunu Hz. Muhammed'e haber vermiştir. Rasulüllah'ın yanında bulunan Ömer b. Hattab, Peygambere:

- Emret, İbâd b. Bişr onu öldürsün, demiştir. İslam peygamberi de buna
- Nasıl olur ey Ömer? İnsanlar Muhammed ashabını öldürüyor diye konuşurlar, şeklinde cevap vermiştir.¹⁸

Altını çizelim ki, müslüman olmayanları sırdaş ve dost edinmenin yasaklanması, iç ve dış düşmanların müslümanları birbirine düşürmek için fırsat kolladığı bir ortamda müslümanlara yapılmış bir uyarıdır. Bu nedenle İslâm topluma karşı düşmanlıklarından, kin ve gizli planlarından söz etmeksizin gayr-i müslimlerle dostluğu yasaklayan ayetler, bu yasaklamaya neden gösteren ayetlerle anlaşılmalıdır.

2. Psiko-Sosyal Sakıncalar

İslam'ın doğduğu ortamda gayr-i müslimlerle dostluğun psikolojik ve ahlakî açıdan da sakıncaları vardır. Özellikle dost edinilen kişilerin İslam'a açık veya gizli düşmanlığı olan, müslümanlar aleyhine kulis yapan, saldırı ve entrika planlayan, İslam'ın ilkelerine, değerlerine ve şairine saygısızlık eden, müslümanları tahkir eden kimseler olmasının ayrı ayrı sakıncaları vardır.

2.1. Müslümanlardan Uzaklaşma

Müslümanları bırakıp da özellikle kâfirleri ve münafıkları dost edinmenin ayrı bir sakıncası daha vardır. Siyasal bir gerilimin varlığını da göz önünde tutunca, böyle bir durumun İslâm toplumundan uzaklaşıp başka gruplara katılma anlamına geleceği veya buna yol açacağı açıktır. Mümtehine suresinde yer alan bir ayet bu konuyla ilgilidir:

“Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Bunu her kim yaparsa Allah’la ilişiği/dostluğu kesilmiş olur, ancak onlardan bir korunma yapmanız başkadır. Bununla beraber Allah sizi kendisinden korunmanız hususunda uyarır...”¹⁹

Rivayetlerde bu ayetin farklı nüzul sebeplerinden söz edilir:

1- Yahudilerden Haccac b. Amir, Kehmes b. Ebi'l-Hakik, Kays b. Zeyd, Ensardan bazılarına gizlice gelerek dinlerini bozmak isterlerdi. Rifaa b. Münzir ve Abdurrahman b. Cübey ve Sa'd b. Hayseme bu müslümanlara, o yahudilerden sakınmalarını ve uzak durmalarını tavsiye ettiler. Onlar dinlemediler. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.

2- Abdullah b. Übeyy ve adamları yahudiler ve müşrikleri dost ediniyor, onlara müslümanlar hakkında haberler aktarıyor ve Resulullah’a karşı onların zafer kazanmalarını arzu ediyorlardı. İnen ayetle, müminler böylesi davranışlardan nehyedilmiştir.

3- Ensardan Akabe Biati’na ve Bedir Savaşı’na katılmış olan sahabi Ubade b. Samit’in (r.a.) yahudi dostları vardı. Ahzab günü Hz. Peygamber’e gelerek, “Ey Allah’ın Nebîsi, benim yanımda beşyüz Yahudi var. Benimle beraber harbe çıkmalarını ve onlarla düşmana karşı zafere ulaşmayı istiyorum.” demiştir. Âyet bunun üzerine nazil olmuştur.²⁰

Siyasi gerilim ortamında, müslümanları bırakıp yahudi, putperest ve münafıkları dost edinmek, onları cemaat olarak özümsemek ve onlara ait olmak anlamına gelir. Müminlere karşı inkârcıların yanında yer alan, mü’minlerin gizlerini onlara açan kimseler, sonuçta dinden dönmekle Allah’tan uzaklaşmış (beri’e) ve Allah da onlardan uzaklaşmış olur.²¹

2.2. Münafıklarla Karıştırılma

Kur’an’ın indiği dönemde, Müslümanların aleyhine olarak münafıklar, Müslümanlarla harp halinde olan kâfirleri saygınlık ve güç arayışıyla dost edinmekte ve onlara gizlice yardım etmekteydiler. Müslümanlar kâfirlere karşı zafer kazandığında Müslümanlarla birlikte olduklarını, kâfirler galip geldiğinde de kâfirlere “onların yanında ve destekçileri olduklarını” söylüyorlardı.²²

Özellikle müslümanlar yerine onlarla savaş halindeki müşriklerle dostluk kuran münafıkların ve yahudilerin, kulis yapmaları ve müslümanlara karşı kompolar düzenlemeleri,²³ ikili oynamaları²⁴ gerçeği de, bu dostluğa masum insanî ilişkilerin ötesinde bir anlam kazandırmakta ve onu münafıklığın bir emaresine

dönüştürmektedir. Nisa suresinde münafıklardan bahseden 137-145. ayetler arasında geçen şu uyarı, bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir:

“Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin. Kendi aleyhinizde Allah’a apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?”²⁵

‘Müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmek’ münafıkların tutumudur. Bir müslümanda bu tutumun görülmesi de kuşku uyandırıcıdır. Ayrıca bir mü’minin müslümanları bırakıp İslâm toplumuna muhalif kâfirlerle dostluk kurması, mü’minlerin münafıklarla karışması ve nifak sendromlarının etkisi altında kalmasına neden olacaktır. Dolayısıyla ayet, bir anlamda münafıklara benzetmekten sakındırmakta,²⁶ İslâm toplumuna açıktan cephe alan grupları provake eden ve onlarla ittifak oluşturan münafıklardan²⁷ müslümanların kesin biçimde ayrışmasını sağlamaktadır.

Ayrıca, Kur’an’ın nüzul sürecince zihinler, İslam çağrısına odaklandığından, sevgi ve düşmanlık, asabiyet ve din odaklı olduğundan gayr-ı müslimlere olan muhabbetten nifak kokusu geliyordu. Oysa günümüzde zihin ve akıllar daha çok medeniyetin gerekleri üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Gayr-ı müslimlerle kurulan ilişkiler ve dostluklar da onların ilim, hikmet, teknik ve tecrübelelerinden yararlanmak için kapı aralıyor. Bu da Kur’an’da nehyedilenden farklı bir dostluk;²⁸ medenî bir dostluktur. Bunun aksine, dinî-ideolojik hesaplarla hareket etmeleri hâlinde gayr-i müslimleri dost edinmek mahzursuz değildir.

2.3. Düşman Topluluğa Bilgi Sızması

Düşman topluluktan birini sırdaş edinmek, her zaman için risklidir. Müslümanlara karşı çevredeki çoğu kabile ve toplulukların muharip bir tutum içinde olduğu bir ortamda inen Kur’an da müslümanlara münafıkları sırdaş edinmemeleri uyarısında bulunur:

“Ey iman edenler! Kendi dışınızdakilerden sırdaş edinmeyin. Çünkü onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar, hep sıkıntıya düşmenizi isterler. Kin ve düşmanlıkları ağızlarından taşmaktadır. Kalplerinde gizledikleri ise daha büyüktür.”²⁹

Ayette Medine ve civarında çevresinde yaşayan münafık ve yahudilerin olumsuz tavırlarına karşı uyarı vardır. Evs ve Hazrec kabileleri eskiden berileri onlarla dostça ilişkiler içindeydiler ve İslâm’ı kabul ettikten sonra bile bu samimi tutumlarına devam ettiler. Bunun aksine Hz. Peygamber’e ve İslam çağrısına düşman olan münafıklar ve yahudiler, yeni harekete katılan hiç kimseye içtenlikle yaklaşmadılar. Yine de dışta Ensar’a dostmuş gibi göründüler; fakat gerçekte, onların en azılı düşmanı idiler. Onlar bu dış görünüşteki dostluktan yararlanarak müslüman topluluğunda ayrılık ve karışıklık yaratmaya uğraşıyorlardı. Aynı zamanda Müslüman topluluğun sırlarını öğrenip, düşmanlara açıklamayı da ihmal etmiyorlardı.³⁰ Bu nedenle müminler, onlara güvenmemeleri için uyarılmış; onları “sırdaş (bitâne)”, yani “sırlara vakıf olacak (kadar) sıkı dost”

edinmekten nehyedilmiştir.³¹ Mü'minlerin gerek kâfirleri ve gerekse müna-
fıkları (ikiyüzlüleri) iç yüzlerine vakıf olacak özel işlerinde ve muamelelerinde
kullanmaları yasaklanmıştır ki, bu yasaklamanın özel hususlara da şümulü bu-
lunmakla beraber ayetin siyâkı (gelişi) -daha çok genel işlere bakmaktadır. Bu
yasaklamanın gerekçesi, Mü'minlerden olmayanların;

- Müslümanlara fenalık etmekten geri durmaması,
- Müslümanlara karşı zaman zaman konuşmalarına yansıyan büyük bir kin
ve düşmanlık beslemeleri,
- Müslümanlarla buluştuklarında "inandık" diyerek ikiyüzlülük etmeleri,
- Müslümanlara bir iyiliğe erince üzümlü bir musibete uğrayınca sevinme-
leridir.³²

Gayr-i müslimlere sevgi, dostluk ve sırdaşlığı nehyeden ayetlerin nüzul se-
beplerinden biri de düşmana bilgi sızdırmaktır:

*"Ey inananlar! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri
dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr ettikleri, Rabb'iniz Allah'a inan-
dığınızdan dolayı Resulü ve sizi (yurdunuzdan sürüp) çıkardıkları halde siz on-
lara sevgi ulaştırıyorsunuz. Eğer benim yolumda savaşmak ve benim rızamı
kazanmak için çıktınızsa içinde onlara sevgi mi gizliyorsunuz?.. Şayet onlar
sizi ele geçirirlerse, size düşman kesilecekler, size ellerini ve dillerini kötülükle
uzatacaklardır. Zaten inkâr edivermenizi istemektedirler."*³³

Bu ayetler, Mekke'nin fethinden önce Kureyşli sahabî Hatı b. Ebi Beltaa'nın,
Mekke'deki yakınlarına zarar vermemelerini sağlamak için yazdığı bir mektup-
la müşriklere, Rasulüllah'ın sefer hazırlığını haber verme girişimi üzerine müs-
lümanlara uyarıda bulunmaktadır.³⁴ Bu koşullarda inkârcılarla, daha doğrusu
inkârcı gruplarla dostluk, Müslümanların huzur ve güvenliği için tehdit ve teh-
like oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu konudaki uyarılar, mutlak bir yasaklama
değil, pagan, yahudi ve münafikların müslümanlar aleyhine kulis faaliyetleri
yapmalarına, İslâm toplumuna düşman odaklarca bazı müslümanların kullanıl-
masına yönelik bir tedbir olarak karşımıza çıkmaktadır.

*"Ey iman edenler! Mümin kadınlar hicret ederek size geldiği zaman, onları
imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir."*³⁵ ayeti de bu konuda tem-
kinli olmaya yönelik bir uyarı olarak anlaşılmalıdır. Nitekim bugün de müslüman
ülkelerde İslâm'ı seçen gayr-i müslimlere gösterilen özel ilgi ve yakınlık, "İhtida
casusları"nın (müslüman olmuş görünen casusların) işini kolaylaştırmaktadır.

2.4. İnanç ve Değerler Erozyonu

Kur'an'da yer alan bazı sakındırmalar, müslümanın İslâm'ı alay konusu ya-
pan insanları dost edinmesiyle ilgilidir:

*"Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilmiş olanlardan ve kâ-
firlerden, dininizi alay ve eğlence konusu yapanları dost edinmeyin."*³⁶

Ayette yasaklanan olgu, psikolojik ve itikadî sapmaya, mentalite sorununa yol açar. Bir inanç ve değer dizisine bir yandan iman etmek diğer yandan da ona karşı laubali (aldırmaz, umursamaz) olmak aklın tutarlılık arayışına; insanın rasyonel tabiatına aykırıdır. Bu ikilem, zihinde bir yarılmayı; şizofreniden muzdarip bir mentalitenin işaretidir. Bu ikilemin itikadi açıdan yol açacağı zarar da Müslümanın inandığı değerlerle ilgili ciddiyetsiz bir tutuma, gizli bir nifaka düşmesidir. Kur'an böyle bir şeyin inanç alanında yol açacağı erozyona özellikle işaret etmiştir:

"...Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, o kâfirlerle oturmayın. Aksi hâlde siz de onlar gibi olursunuz..."³⁷

Ayet, oradan kalkıp gidebilecekken bunu yapmadığınız için ya günahla ya da yapılanı razı olursanız küfürde onlar gibi olursunuz, anlamına gelir.³⁸

Müslümanlara yalnızca müslüman oldukları için düşmanlık eden kimseleri dost seçmesi, Müslümanların zararına olduğu gibi imanın da doğasına aykırıdır. Öte yandan, müminlere karşı inkârcıları destekleyen, mü'minlerin gizlerini onlara açan kimselerin bu tutumu, en nihayetinde nifakla, irtidatla, İslam topluma yabancılaşmakla ve Allah'tan uzaklaşmakla noktalanır.

2.5. Öz-Saygının Kaybolması

İnandığı değerleri çeşitli vesilelerle tahkir eden kimseleri dost olarak seçmesi, kişinin öz-saygısını yitirmesine yol açar. Özellikle şahsına karşı içinde düşmanlık taşıyan kimselerle dostluk kurarak onur araması, onu ancak onurundan eder:

"Onlar, müminleri bırakıp kâfirleri dost ediniyorlar. Onların yanında izzet ve şeref mi arıyorlar? Hâlbuki bütün izzet ve şeref Allah'a aittir."³⁹

Kişi hangi grubun yanında onur ararsa, sosyal rolü ve kimliğini de bir ölçüde onların ideallerine göre belirleyecektir. İnanç ve sosyal roller arasındaki çelişkilere kişilik ve karakter sorunlarının eşlik etmesi de kaçınılmazdır. Çünkü şerefin gerekli kıldığı meziyetler sadece birey ile toplum arasında değil fakat aynı zamanda, kişilik ile toplumun idealize edilmiş normları arasında da bir bağ oluşturur.⁴⁰

Burada gösterilen tarihsel gerçeklere karşın, müslüman olmayanlara karşı önyargılı olmak da Kur'an'la bağdaşmaz. Kur'an, kitap ehli arasında iyi insanların da bulunduğunu müslümanlara hatırlatır:

"Hepsi bir değildiler. Kitap ehli içinde doğruluk üzere bulunan bir ümmet (topluluk) vardır ki, gecenin saatlerinde onlar secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar, hayır işlerinde de birbirleriyle yarışırlar. İşte onlar iyi insanlardandır. Onlar ne hayır işlererse karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kendisinden gereği gibi sakınanları bilir."⁴¹

Haram hükmü için delilin sübûtunun kat'î olması gerektiği gibi delâletinin de kat'î olması gerekir. Hâlbuki “*Ey iman edenler! Yahudileri ve hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost edinirse, şüphesiz o onlardan olur.*”⁴² ayeti farklı yorumlanabileceğine ilişkin görüşler vardır. Zira, bu konuda Ku’an’ın nehyi, âmm değil mutlaktr [kayıtsızdır]. Mutlak ise takyid olunabilir [ona kayıt getirilebilir]. Zaman içinde ortaya çıkan hakikatler, Kur’an’ı yeniden tefsir eder, ayetlerdeki mutlak ifadelerin kayıtlarını gösterir. Ayrıca hüküm, müştak üzerine olsa, me’haz-ı iştikakı, hükmün illetini gösterir. Dolayısıyla “...yahudileri ve hristiyanları dost edinmeyin..” nehyi, onlarla yahudiyet ve nasraniyet olan aynaları hasebiyledir.”⁴³ Yani, dinî bir norm, türemiş bir kelimeye yönelik olursa o kelimenin türediği kök, o normun illetini gösterir. Öyleyse, ayetteki nehiy, yahudi ve hristiyanların kendine değil, yahudilik ve hristiyanlık fiillerine ilişkindir.

Ancak, ayetlerdeki yasaklamanın hikmeti, karşı tarafın salt hristiyan, yahudi... olması değil bu kimselere ait; dinî tutuculuk saikiyle gelişen belli menfi özelliklerin varlığı olmalıdır.

Bir adama yönelik sevgi, aslında onun zatından değil nitelikleri ve yaptıklarından kaynaklanır. Her müslümanın her sıfatı mutlaka imana yaraşır olmadığı gibi, her gayr-i müslimin de tüm nitelik ve yaptıklarının küfr ve sapkınlık olması gerekmez. Dolayısıyla, onun müslümanlığa uygun yönleri alınabilir. Said Nursî, ayetin hükmünün mukayyed olduğunu şöyle örnekler: “Ehl-i kitap-tan bir haremın olsa elbette seveceksin!”⁴⁴ Burada gayr-i müslim anne babaya karşı Müslüman evladın nasıl bir tutum izleyeceğine de dikkat çekmek gerekir. Anne baba çocuğundan dininden dönemesini, yaşantsına İslam’a göre yön vermesini istemediği sürece, İslam, anne babaya itaat etmeyi öngörür. Kişinin gayr-i müslim de olsa anne babasına daima hürmet etmesi, tevazu, şefkat ve merhametle davranması gerekir.

Elmalılı’ya göre de Mâide 5/51’de yasaklanan Yahudi ve hristiyanlara “dost olmak” değil, onları “dost edinmek”tir. Yani, Mümtehine, 60/8. ayetiyle de birlikte düşünüldüğünde, yahudi ve hristiyanlara iyilik etmek, dostluk yapmak, âmir olmak değil onları dost edinmek, yardımlık etmek yasaklanmıştır.⁴⁵

Öte yandan, gayr-i müslimleri dost edinmemek, onlara düşmanca davranmak demek değildir. Savaş, husumet ve dışlayıcı tutum, ‘insanî olan’a aykırıdır. Adâvetin ne kadar tahrip edici olduğu, insanlığın geleceği için tehdit oluşturduğu, tarih boyunca fazlasıyla tecrübe edilmiştir. Bu nedenle, inanç ve yaşam farklılıkları, bir saldırı olmadıkça, düşmanlığa veya dışlayıcılığa yol açmamalıdır. Yine, dinin rakibi, kişiler ve gruplar değil iknâcılık ve sapkınlıktır. Eğer *galibiyet* kelimesi kullanılacaksa bu, inkârcılara hakikati *kazandırmaktır*. Diğer yandan inkârcılara adil davranmak, iyilikle muamele etmek, ünsiyetle yaklaşmak ve onlarla güzel iletişim kurmak, muhtabın vicdanını harekete geçirir, dostane ilişkilere kapı aralar.

Burada belirtelim ki, sevgi adalet ile tamamlanmalıdır. Nasıl ki insaf ve merhametle tamamlanmadıkça adalet kemâle ulaşmazsa sevgi de adaletle tamamlanmalıdır. Kur'an'ın emirleri ne insanları sevmemek ne de onlarla beşerî-tabîî ilişkileri kesmekle yorumlanabilir. Kur'an, sevginin gayr-i meşru biçimini, adaletin önüne geçen, düşmanlara karşı temkini terk etmeye, düşmanlık ve entrikalara karşı gaflete neden olan biçimini yasaklar. Bu konuyla ilgili ayetler, bir kriz ortamında gelmişti. Ancak hükümleri kriz ortamına mahsus değildir; Kur'an, bugün için de insanları temkin, tedbir, lüzumsuz konuşmama, beşerî ilişkilerde dengeli davranma konusunda uyarır. Gayr-i müslimlerle dostluğun, tarih girdabında, müslümanlar için buhrana, müslüman olmayanlara karşı da acımasız bir düşmanlığa dönüşmemesi için onlarla dostluk ilişkilerinin mutedil ve meşru çerçevede olmasını ön görür. Bu çerçevede müslümanların gayr-i müslimlerle dostluğunda; onlarla beşerî-medenî ilişkileri sürdürmesinde; onlara daima adalet, merhamet ve nezaketle davranmasında din açısından bir sakınca olmadığı gibi olması gereken de budur.

Kur'an'da gayr-i müslimlerle normal beşerî ilişkiler yasaklanmamakta, onlarla dostluğun kötüye kullanılmasına karşı müslümanlar, ihtiyatlı olmaya çağrılmaktadır. Belirtelim ki bir medeniyet dini olarak İslam, ne müslümanların kendi içine kapanmasını ne de toplumdan soyutlanmasını öngörür. İslam, kapalı bir toplumda doğmamıştır. Ticaret ilişkileri nedeniyle insanların farklı din ve kültürlerle karşılaştığı, müşriklerin, hristiyanların, yahudilerin ve haniflerin yaşadığı bir muhitte doğup gelişmiştir. Özgürlük ve barış öğretisi ile baskı ve fitne vakası arasındaki çelişki ortamı, Medine toplumu örneğinde olduğu gibi, müslüman toplumda çoğulculuğun yerleşmesine ve müslümanlarca iyi kavranması ve geliştirilmesine etkide bulunmuştur.

İslam'ın emrettiği özgürlük, adalet, hoşgörü, ünsiyet, nezaket ve nezahet Müslümanların gayr-i müslimlerle barış, dostluk ve yardımlaşma ilişkileri içinde yaşamalarını sağlamıştır. Bu özellik, tarih boyunca müslüman toplumların Batı toplumlarından ayrılan bir özelliği olmuştur. Bu nedenle, Doğu hristiyanların kendilerine mezhep hürriyeti vermeyen Batı hristiyanlarına karşı onları dinlerinde özgür, iç işlerinde özerk bırakan müslümanları, özellikle de müslüman türklere tercih etmişlerdir. Bu özgürlük, adalet ve barış ortamı, ünsiyet ve dostluk ilişkileri, aynı mahallede farklı dinlere ait mabetlerin bulunması, hatta bunların aynı sokağa ve avluya açılmasıyla da kendini göstermektedir.⁴⁶

Sonuç

Farklı din ve inançları benimseyen birey ve toplulukların iç içe yaşadıkları günümüzde barış, hoşgörü ve uzlaş kavramları her zamankinden daha önemli hâle gelmiştir. Toplumsal yapıdaki bu değişim, Kur'an'da gayr-i Müslimleri dost edinmenin neden yasakladığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu konuyla ilgili ayetlere bakıldığında, müslüman bireyin, 1) müslümanları bırakıp gayr-i

müslimleri dost edinmesinin ve 2) onlarla sırdaş olmasının çeşitli sakıncalarına dikkat çekildiği görülür. Bu iki tutuma ilişkin yasaklamada, konuyla ilgili ayetlerin indiği tarihteki sosyal-siyasi ortam ve ayetlerin iniş sebepleriyle açıklık kazanabilir. Nüzûl sebeplerine bakıldığında, başta Yahudiler ve münafıklar olmak üzere, gayr-i müslimlerle dostluğun yasaklanması, aşağıdaki olumsuz gelişmelerin önüne geçmeye yöneliktir:

- Gizli düşmanlıklar nedeniyle toplumsal dokunun zayıflaması,
- Düşmana bilgi sızması,
- İslam toplumunun savaş anında ihanetle sarsılması,
- Müslüman bireyin inanç ve toplumsal aidiyet konusunda manipüle edilmesi,
- Nifakın yayılması,
- Değerler erozyonu,
- Mümin bireyin kimlik bilincini ve öz-saygısını yitirmesi.

İslâm toplumuna karşı düşmanlık ve kinlerinden söz etmeksizin Müslüman olmayanlarla dostluğu yasaklayan ayetler, bu yasaklamaya neden gösteren ayetlerle anlaşılmalıdır. Bu ayetlerde yasaklanan, bir komşu, bir mektep arkadaşı veya iş arkadaşı olarak gayri müslimle arkadaş ve dost olmak değildir. Yasaklanan, barış ve güvenin henüz tesis olmadığı bir ortamda, müslüman bireyin müslümanları bırakıp münafık veya yahudi ve müşrikleri dost edinmesi ya da onlarla sırdaş olmasıdır. Böyle bir ortamda bir müslümanın, Müslümanlara karşı içinde art niyetler besleyen gayr-i müslimlere sırlarını açacak derece bir samimiyet göstermesi, yanlıştır. Günümüzde de yabancı devletlere istihbarat sağladığı, onların kötü emellerini gerçekleştirmek için çaba sarfettiği kuşkusunu uyandıran kimselere karşı temkinli olmak da böyledir.

Kur'an'da gayr-i müslimleri dost ve sırdaş edinmekten nehyeden ayetler, kanaatimizce, müslümanların ötekilerle dostluk ilişkisi içinde olmalarını yasaklayan *şeklî bir norm* belirlemekle değil o zamanın sosyal ve siyasal ortamına bağlı sakıncaları göstermekle ilgilidir. Çünkü inkârcıların müslümanlarla ilişkilerini, onları dinlerinden döndürme amacı ya da siyasî çıkarları yönünde kullanmaları, iletişim ve dostluk ilişkilerini olumsuz bir mecraya çekecek, müslümanlar için istismar edilme anlamı taşıyacaktır. Bu nedenle de duyarsız kalınacak bir konu değildir.

Kâfirlerle dostluk, kişiyi iman ve İslâm'ın dışına çıkartmaz. Ancak müslümanlara yalnızca müslüman oldukları için düşmanlık eden, onlar aleyhine lobi oluştan, plan yapan kimseleri dost edinmek ve sırdaş olarak seçmek, müslümanların zararına olduğu gibi imanın da doğasına aykırıdır.

Notlar

(*) Doç. Dr., KSÜ İlahiyat Fak., r_ardogan@yahoo.com

1. el-Vedûd, tüm yaratılanlar için hayrı sevip onlara ihsan eden ve onlara övgüde bulunan-
dır. Anlamca “er-Rahîm” ismine yakındır. Ancak rahmet, rahmet edilene yöneliktir, rah-
met edilen de muhtaç ve muhtardır. er-Rahîm’in fiilleri, rahmet edilen zayıf bir varlığa
yönelirken el-Vedûd’ün fiilleri bunu gerektirmez bilakis sevginin bir neticesi olarak (başka
bir sebebi izlemeden) için başında nimet vermeyi gerektirir.

Allah’ın rahmetinin anlamı, rahmet edilen için hayrı irade etmesi ve (zayıflığını gidermek-
te ona) yetmesi anlamına geldiği gibi Allah’ın sevgisi (vüdd), onun iradesi, ikramı, nime-
ti, ihsanda bulunması ve nimet vermesidir. Allah, [beşerî âlemindeki şekliyle] meveddet
(sevgi, dostluk) ve rahmete (acıma) meyletmekten münezzehtir. Gazzalî, Ebu Hamid
Muhammed, *el-Maksidü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, thk. Kasım Muhammed Nuri,
Dımeşk 1431/2010, s. 131. Sukûnî de “...Allah onları sever, onlar da Allah’ı...” (Mâide
5/54) ayetine “Allah, onlara sevap vermeyi ve ikram etmeyi ister, onlar da Allah’a ita-
at ve ibadet etmeyi, onun sevap ve ikramına ulaşmayı ister.” anlamını verir. Çünkü Al-
lah’ın meyletmesi ve ona meyledilmesi imkansızdır, Allah bundan yücedir. es-Sukûnî, Ebî
Abdillâh Muhammed b. Halîl, *Erba’üne Mes’ele fî Usûli’l-Dîn*, thk. Yusuf Ehnânâ, Beyrut,
1993, s. 71.

Allah’ın vedûd kullu, kendisi için istediğini Allah’ın yarattığı varlıklar için de isteyendir.
Bundan daha üstünü de Allah’ın kullarını kendi nefesine karşı tercih edendir. Gazzalî,
a.g.e., s. 131.

2. Nursî, Bedüzzamân Saîd, *Sözler*, İst. 2003, s. 570.
3. Bakara 2/256.
4. Bakara 2/253; En’am 6/107, 149.
5. Merginânî, Burhanüddin Ebu’l-Hasan Ali, *el-Hidâye Tercemesi*, trc. A. Meylânî, İst. 1986,
II, 327; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmîyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İst. 1985,
IV, 13.
6. Matta 26:52.
7. Matta 5:43-44.
8. Bk. Borrmans, Maurice, “Pluralism And Its Limits in The Qur’an And The Bible”,
Islamochristiana, XVII (Roma 1991), s. 8-9.
9. Geniş bilgi için bk. Kılıç, Ünal, “Bî’r-i Maûne Seferi (Sebeup, Sonuç ve Çıkar İlişkileri
Bağlamında)” *Marife*, III/1, Konya 2003, 141-154.
10. Mümtehine 60/9.
11. Âl-i İmrân 3/118.
12. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Sîratü’n-Nebeviyye*, nşr. Cemal
Sabit, M. Mahmud, Seyyid İbrahim, Kahire 2004, II, 147-150; Ebu Ubeyd, İbn Sellam,
Kitâbu’l-Emvâl, Kahire 1981, s. 126.
13. Vâhidî, Ebu’l-Hasen Ali, *Esbâbu’n-Nüzûl*, Beyrut trz. (Âlemü’l-Kütüb), s. 89.
14. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 153-154.
15. Âl-i İmrân 3/69.
16. Al-i İmran, 3/71-72.
17. Yine inanç ve kültür turizminin sadece misyonerlik için değil, Anadolu topraklarının hris-
tiyanlara ait olduğunu göstermek için kullanılması da aslında oryantalizm, misyonerlik,
casusluk, emperyalizm gibi faaliyetlerin içi içe gittiğini, birbirine destek sağlayarak yürü-
tıldüğünü göstermektedir. Örnekler için bk. Cilacı, Osman, *Hristiyanlık Propagandası ve
Misyonerlik Faaliyetleri*, Ank. 2005, s. 50 vd.
18. İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 216; Vâhidî, *a.g.e.*, 241.

19. Âl-i İmrân 3/28.
20. Vahidî, *a.g.e.*, 58-59; Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. İsmail Karaçam vd., I-X, İst. trz. (Azim Dağıtım), II, 339-340.
21. Taberî, Ebû Cafer Muhammed ibn Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'an*, Beyrut 1412/1992, s. 227.
22. Nisa, 4/141.
23. Haşr, 59/11-12; Mâide, 5/52.
24. Mücadele, 58/14; Nisa 4/90, 141. Bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/243-244.
25. Nisa, 4/144.
26. Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Umer, el-Keşşâf fî Hakâikî't-Tenzîl ve 'Uyûnî'l-Ekâvîl, I-IV, y.y. trz. (Darü'l-Fikir), I, 575; el-Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl -Tefsîru'l-Beydâvî-*, İst. trz. (Dersaadet Kitabevi), I, 243-244; Bk. Vahidî, *a.g.e.*, 113.
27. Haşr, 59/11.
28. Nursî, Bediüzzaman Said, *Münazarat*, İst. 2003 (Yeni Asya Yay.), 71.
29. Âl-i İmrân 3/118.
30. Vâhidî, *a.g.e.*, 70; Mevdudi, Ebu'l-Âlâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, I-VII, trc. Kurul, İst. 1991, I, 288.
31. Ayette geçen "*bitâne*" "yüz (zahire)"in zıddıdır. İstiare yoluyla, kişinin, işlerinin iç yüzüne, gizli yanına muttali olacak kadar özel dostluk kurduğu kişiye "*bitâne*" denilir. "*Bitânetü's-sevb*" de esasında "elbisenin iç yüzündeki astar" demektir. İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, İst. 1986, s. 67; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 413.
32. Âl-i İmrân 3/118-120.
33. Mümtehine, 60/1-2.
34. Buhari, "Meğazi" 9, "Cihad" 141, 195; Müslim, "Fedailu's-Sahabe" 161; Vahidî, *a.g.e.*, 236-237.
35. Mümtehine, 60/10.
36. Maide, 5/57. Ayet, İslâm'a girdikten sonra münafıklık eden ve müslümanların sevgi duyduğu Rufa'a b. Zeyd ve Süveyd b. el-Hars hakkında inmiştir. Vahidî, *a.g.e.*, 114; Beydâvî, *a.g.e.*, I, 272.
37. Nisa, 4/140 Bk. En'am 6/67.
38. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 243.
39. Nisa 4/139.
40. Berger, Peter L.; Berger, Brigitte; Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, trc. Cevdet Cerit, İst. 1995, s. 99.
41. Al-i İmran, 3/113-115.
42. Mâide 5/51.
43. Nursî, Said, *Münazarat*, 70.
44. Nursî, *a.g.e.*, 71.
45. Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* (nşr. İ. Karaçam ve dğr.), İstanbul ts. (Azim Dağıtım), III, 365-266.
46. Şam'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra camiye çevrilen bir kilisenin yarısı Hıristiyanların ibadet edebilmeleri için kendilerine terk edilmiştir. Kadri, Kâzım, *İnsan Hakları Beynamesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı -Teşri-i İnsânî ve İslâmî-* (nşr. Osman Ergin), İst. 1949, 67. Lydda (İud) şehrinde aynı çatı altında kilise ve caminin yer aldığı görülür. Onları ayıran duvar da sonradan yapılmıştır. Pickthall, M. Marmaduke, *Tolerance in Islam -An Abridged Version of the 1927 Lecture-*, <http://users.erols.com/gmgm/toleran1/html.intro>, 10-1-2002. İstanbul Kuzguncuk'ta yan yana camii, kilise ve sinagog'un varlığı önemli örneklerdir.